

З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

В. В. Німчук (Київ)

Давньоруські печатки «дньслово»

Традиційно вважається, що молівдовулами *дньслово* скріплювалися секретні повідомлення. Здавалося б, вичерпано всі можливості тлумачення тексту *дньслово* на давньоруських свинцевих печатках, а разом з цим і пояснення призначення булл. Детальний лінгвістичний аналіз дає змогу висунути нові прочитання легенди й інші пояснення призначення печаток. Не виключено, що первісне звучання легенди було *дъньє сълво* («річ, мова посла; те, що казав посол»), і названими молівдовулами скріплювався запис того, що говорив від імені адресанта посол, для уникнення непорозумінь. Особливості мови напису вказують на те, що досліджувані вислі печатки вживалися принаймні від кінця XI ст. до XIII ст.

Відомий дослідник вітчизняних старожитностей М. П. Лихачов підкреслював, що серед пам'яток сфрагістики Київської Русі осібно стоять печаті (булли) з написами *от ратибора* й *дньслово* чи *дъньслово*. Перший із зазначених написів пов'язують з літописним Ратибором, який згадується під 1079, 1080, 1095, 1110 і 1113 роками. До дуже давньої епохи, принаймні до домонгольського періоду, автор відносить молівдовули з написом *дньслово*. Вони охоплюють порівняно незначний проміжок часу¹. М. П. Лихачов писав, що різноманітність варіантів у зображеннях на одному боці печатей і постійність тексту на другому дозволяють заперечувати зв'язок їх з новгородцем *Данславом*, який згадується в літопису під 1118 р. і 1167 р., або з назвою вулиці *Данславля* у Новгороді².

Розглянувши різні варіанти розташування тексту написів й особливості їхньої орфографії, М. П. Лихачов звернув увагу на те, що в двадцяти двох примірниках печаті, які він дослідив, налічується одинадцять різновидів і п'ятнадцять варіантів пам'ятки сфрагістики. «Зміст печаті,— пише, зокрема, він,— вгадується у тому, що печать вказувала, що в тому документі, до якого вона привішена, міститься повідомлення, сповіщення, може, розпорядження, одним словом — чийсь «слово»³.

Першу частину епіграфіми вчений сприймає як *днь* («всередині»). На його думку, поділ тексту *днь/слово* найбільш імовірний. Він і зближує тип печатей *дньслово* з типом *от ратибора*, в яких розуміється «слово»⁴.

Розвиваючи ідею-прочитання М. П. Лихачова, акад. Б. О. Рибаків вважає, що булла *дньслово* — печать секретного листування⁵. Таке тлумачення легенди загалом підтримав і Ф. П. Філін⁶. Його не заперечує також С. Р. Кілієвич⁷.

¹ Лихачев Н. П. Материалы для истории русской и византийской сфрагистики // Труды музея палеографии.— Л., 1930.— Вып. 2.— С. 19—23.

² Там же.— С. 23.

³ Там же.— С. 29.

⁴ Там же.

⁵ Рыбаков Б. А. Прикладное искусство и скульптура // История культуры древней Руси: Домонгольский период.— Т. 2: Общественный строй и духовная культура.— М.; Л., 1951.— Рис. 223 «а»; Рыбаков Б. А. Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи.— М., 1963.— С. 319, а також посилання 48 на цій же сторінці.

⁶ Филін Ф. П. Об одном важном источнике истории русского языка // Вопросы теории и истории языка: Сб. в честь проф. Б. А. Ларина.— Л., 1963.— С. 322.

⁷ Кілієвич С. Р. Висла печатка з Києва // Праці Київського державного історичного музею.— К., 1958.— Вип. 1.— С. 226 та ін.

Печатам цього типу приділив велику увагу знавець давньоруської сфрагістики В. Л. Янін. Дослідник констатує, що булли з формулою *дъньсслово* не містять жодних ознак, які б дозволили рішуче віднести їх до певного інституту державної влади⁸. Учений не приймає тлумачення Б. О. Рібакова, яке, на його погляд, спонукає до наукового висновку там, де насправді маємо тільки наукову гіпотезу. В. Л. Янін звернув увагу на те, що в п'яти варіантах написання загадкової формули «використано лише один фонетичний варіант із м'яким «д»: *дъньсслово, дъньсслово, дѣньсслово, дѣньсслово, денесслово* [!]⁹. Дещо незрозумілими видаються дослідникові заміни *ь* на *ѣ* та *е* в корені першої частини напису й *ѣ* на *ь* та *е* — в закінченні місцевого відмінка. Однак він допускає, що в усіх випадках такі модифікації можуть мати чисто фонетичний характер і свідчити про те, що «граматична» структура напису, який сприймався на слух або копіювався з незадовільних зразків, залишалася незрозумілою різьбярям окремих матриць. Різноманітність написань є важливою для характеристики тексту: складна формула печатей В. Л. Яніну здається штучною («сочиненной»); її зображують, не вникаючи в зміст. Автор підтверджує правильність «підрядкового» перекладу, здійсненого М. П. Лихачовим, проте вважає його таким же загадковим, як і давньоруський оригінал^{9а}. В. Л. Янін пише: «Справді, лінгвістичні можливості витлумачення печатей з формулою «Дъньсслово» повністю вичерпуються тим підрядником, який було запропоновано М. П. Лихачовим. Можна робити будь-які гіпотези з приводу цих булл, та жодна з них не буде доведена доти, поки загадковий напис розглядається поза контекстом. У даному разі таким контекстом може бути тільки сукупність усієї решти показників розглянутих печатей»¹⁰. В. Л. Янін надає великого значення перевірці тлумачення напису Б. О. Рібаковим, оскільки від цього залежить класифікація давньоруського сфрагістичного матеріалу. Адже таке тлумачення передбачає, що у кожного князя або єпископа було по декілька буллотиріїв — для документів різного призначення: актів, звичайних листів, секретних листів. Візантійські печаті таємного листування невідомі, тому про запозичення такого типу булл не може бути й мови. А виникнення їх на Русі не могло диктуватися дійсними потребами, бо таємність надійно забезпечувалася інструкцією гінцеві й способом запечатування документа. Стилістичні й технічні характеристики будь-яких печатей свідчать про те, що вони вживалися одночасно¹¹.

Однак булли *дъньсслово*, незважаючи на близькість їхнього оформлення, надто різноманітні за технічними характеристиками: розміри печатей варіюють від 13 до 30 мм. А різнокаліберність може свідчити про різночасовість побутування печатей. Технічні характеристики дають підставу датовати їх: друга половина XI — все XII ст. або XI—XIII ст., коли в давньоруській сфрагістиці відбувався перехід від великих до менших булл¹².

Атрибуція печатей типу *дъньсслово* (булли могли належати як князям, так і духовним особам) приводить В. Л. Яніна до висновку, що вони з'являються під час князювання в Києві Святополка Ізяславича і зникають разом із припиненням його княжіння (1093—1113). Групу печатей *дъньсслово* становлять князівські печаті, пов'язані із системою київського управління, та владичні булли¹³. В. Л. Янін вважає, що напис *дъньсслово*, як його розуміє Б. О. Рібаков, передба-

⁸ Янін В. Л. Актовые печати древней Руси X—XV вв.— М., 1970.— Т. 1. (Печати X — начала XIII вв.).— С. 75—77.

⁹ Там же.— С. 77.

^{9а} Там же.— С. 77.

¹⁰ Там же.— С. 78.

¹¹ Там же.

¹² Там же.— С. 80.

¹³ Там же.— С. 80—84.

чає співіснування таких булл з іншими типами. Наявні інші типи булл Давида Святославича, Мстислава Володимировича і Святополка Ізяславича належать до інших відрізків часу, ніж *дъньслова*. Якщо допустити співіснування їх в останніх трьох випадках, виникає запитання, чому саме на переломі XI—XII ст. і тільки тоді переважало таємне листування. Напис може мати лише загальний зміст. Він стосується тільки способу оформлення листа або акта, які звичайно скручувались або складувалися, а ззовні залишалася тільки печать на шнурі. Зміст епіграфіми зводиться до того, що вона закликає прочитати скріплений нею документ: «Слово всередині, розгорни й читай»¹⁴.

У розв'язанні проблеми призначення печаток і змісту напису *дъньслова* важливе місце мав би посісти фаховий мовознавчий аналіз епіграфіми. Чи справді всі лінгвістичні можливості пояснення тексту булли вичерпані, як твердить В. Л. Янін? Гадаємо, далеко не всі.

Нині відомо близько 35 печаток з досліджуваним написом¹⁵. 23 фотокопії цього типу булл опублікував В. Л. Янін¹⁶. Один фотознімок печаті *дъньслова* видали київські археологи¹⁷. Печатку з написом *дъньслова* знайдено біля Белоозера. Її зроблено за допомогою тих же матриць, що й молівдовул, опублікований під № 74 у книзі В. Л. Яніна¹⁸. На основі згаданих публікацій і будуюмо мовознавче дослідження епіграфіми.

Перше, що впадає в око у написах на зазначених печатках,— це помітна кількість орфографічно-фонетичних варіантів тексту, що в непошкодженому вигляді звичайно налічує 9 букв (за винятком одного, в якому 10 знаків), не кажучи про графічні різновиди.

1. Найчастіше зустрічається варіант *дъньслова* (№ 75 — Київ, 2 печаті, № 76 — Новгород, № 77 — біля Києва, № 81 — Новгород, № 82 — Белз Львівської області, № 86 — Дрогичин Брестської обл., № 88 — с. Стеблів, с. Безрадичі на Київщині, № 90 — місце знахідки однієї печаті невідоме, одна — з Києва, № 91 — Київська обл., № 93 — с. Іванівка Львівської обл., № 94 — Дрогичин) — всього 11 епіграфем.

2. Є підстави другий знак легенди трактувати як *ъ*, тобто читати *дъньслова* у трьох (або й чотирьох, див. нижче) написах (№ 74 — Новгород, три печатки, № 78 — с. Пирового Городище Володимирської обл., № 85 — с. Дрогичин, 2 печаті; с. Стеблів, м. Новгород, Гродно; друга буква нагадує Б, тобто верхній елемент графіми зроблено обернено). Сюди прилягає епіграфіма № 92 (Стара Ладога), де над першими двома літерами наявна горизонтальна риска, котру можна трактувати як відірваний елемент другої букви, що інакше має вигляд *ь*. Пор. ще напис на згаданій вище печатці з Белоозера, зробленої з тієї ж матриці, що й пам'ятка під № 74 у книзі В. Л. Яніна¹⁹.

3. Варіант *дъньслова* читається в двох випадках (№ 79 — Переяслав-Хмельницький, № 80 — Новгород).

4. Різновид *дъньслова* маємо також у двох написах (№ 83 — Київ; 2 печаті, причому київське походження однієї з них сумнівне, с. Стеблів, с. Кононча на Черкащині, № 96 — Новгород).

5. В одній легенді спостерігається *дъньслова* (№ 89 — Київ).

6. Тільки одним примірником представлена епіграфіма *дєнєстлово* (№ 84 — с. Крилос Івано-Франківської обл.).

¹⁴ Там же.— С. 85.

¹⁵ Янін В. Л. Вислые актовые печати // Древняя Русь: Город, замок, село (Археология СССР).— М., 1985.— С. 376.

¹⁶ Янін В. Л. Актовые печати Древней Руси...— С. 183—186. № 74—96. Далі покликаємося на номери фотокопій у цій публікації. Після порядкового номера подаємо, за В. Л. Яніним, місце знахідки печаті з певним варіантом напису.

¹⁷ Новое в археологии Киева.— Киев, 1981.— С. 406. Булла відтиснена тією ж парою матриць, що й № 90 у публікації В. Л. Яніна. Див.: Там же.— С. 404.

¹⁸ Макаров Н. А., Чернецов А. В. Сфрагистические материалы из Белоозера // Древности славян и Руси.— М., 1988.— С. 234 (№ 22).

¹⁹ Там же.— С. 234.

7. Одиною є також печатка з написом *дньслов[о]* з горизонтальною рисою, посередині якої зроблено знак X, розташований над першими трьома буквами (№ 95 — місце знахідки невідоме).

Отже, перед нами 7 орфографічних варіантів надто короткого тексту.

Чіткого прив'язання варіантів напису до ареалів немає. Це й не дивно — печаті разом з документами, які ними скріплювалися, могли опинитися на будь-якій території Київської Русі, чи навіть за межами держави. Однак переважання певного варіанту написання в конкретному ареалі, мабуть, свідчить про активніше використання якоїсь булли на даному терені, де нею найчастіше скріплювалися грамоти.

Характерно, що з 11 печатей з написом *дньслово* (після *д — ь*) 9 знайдено на південних землях Русі (разом 11 відбитків) і тільки 2 на півночі — в Новгороді.

З текстом, що його можна інтерпретувати як *дньслово* (після *д — ь*), зафіксовано 4 булли. Ареал їх не дуже чіткий, але характерно, що серед них маємо 4 печаті з північних територій Русі — Новгород (4 відбитки), Стара Ладога, Володимирщина — та з прилеглої до них Гроденщини. Одна печатка (два відбитки) походить з північної частини південної Русі — з Берестейщини.

Епіграфема *дньслово* представлена однією печаттю і 4 відбитками з неї, знайденими на півдні — історичній Київській землі і однією печаттю, виявленою в Новгороді. Отже, її ареал в основному південний.

Не дає ареалів пам'ятка з варіантом напису *дньслово*: одна печатка — з півдня, ще одна — з півночі.

Лише на південноруських землях знайдено варіанти *дньслово*, *денестлово*.

Розглянутий розподіл орфографічних варіантів начебто свідчить на користь розшифрування тексту, яке запропонував М. П. Лихачов.

Етимологічно закономірною давньоруською формою слова на позначення поняття «дно» була *дъно*, що є континуантом (продовженням) праслов'янської *дьно*, яка виводиться із **дььно*²⁰. Існував і похідний від *дъно* деминутив *дъньце* ← *дьньсе*. Проте в деяких східнослов'янських говорах у ньому сталася асиміляція *ъ* до наступного *ь* (чому сприяла і палатальність *ц'*, голосний переднього ряду *е*) — *дьньце* (асиміляція могла відбутися і в адвербіалізованій формі *дьньѣ* → *дьньѣ*, де *ѣ* знаходився перед м'яким приголосним *н'*). Впливу цієї форми деминутива зазнало мотивуюче слово, що набуло форми *дьно*, яку південноруські тексти відбивають починаючи від XI ст.²¹ Зустрічається *ь* після *д* і в похідному іменникові *бездьна*²².

Цікавим є розподіл континуатів старовинних варіантів у сучасних східнослов'янських мовах. Найбільш поширені в російських говорах є форми з *о* < *ѣ* початкового складу (вони є й літературними) — продовження давнього варіанту *дън* — *донце* (Курська, Орловська, Воронезька, Ростовська, Тамбовська, Тульська, Брянська, Калузька, Московська, Рязанська, Пензенська, Самарська, Нижньгородська, Саратовська, Ярославська, Вологодська, Архангельська та інші області), *доньшко* (Брянська, Курська, Смоленська)²³, *донка*, *поддон*. Рідше вживаються деривати *дѣнце* «дошка для закріплення гребеня в самопрядки, днище» (Нижньгородська, Володимирська, Вологодська), *дѣ-*

²⁰ Этимологический словарь славянских языков / Под ред. чл.-кор. АН СССР О. Н. Трубачева.— М., 1978.— Вып. 7.— С. 174—175.

²¹ Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка.— СПб., 1893.— Т. 1.— С. 760; Успенский сборник XII—XIII вв. / Издание подготовили О. А. Князевская, В. Г. Демьянов, М. В. Ляпон / Под ред. С. И. Коткова.— М., 1971.— С. 148, 491.

²² Срезневский И. И. Указ. соч.— Т. 1.— С. 55—56; Успенский сборник XII—XIII вв.— С. 163, 426, 448 (у цій пам'ятці взагалі немає форми з *ѣ* в корені).

²³ Словарь русских народных говоров.— М., 1972.— Вып. 8.— С. 126.

ньшко «денце» (Костромська, Володимирська, Ярославська, Самарська, Пензенська, Тверська, Новгородська, Вологодська, Архангельська, Пермська, Тобольська), *дѣнко* «нижній ряд колод у багаторядного плоту» (Пермська, Новосибірська), *дѣнка* «риболовна мережа — для лову риби в нижніх шарах води, біля дна»²⁴.

В українській мові відповідне утворення виступає лише в формі *денце* — закономірний континуант давньоруського *дѣньце* (перехід сильного *ь* в *е*). Однак у прикметнику *донний* (у сполучі *донна вудка*)²⁵ наявний рефлекс етимологічного *дѣн-ѣн-ѣи*. Очевидно, в ньому на перешкоді вирівнювання основи за варіантом *дѣн* — була можлива омонімія з дериватом назви *дѣнь* «день» — *дѣньний* → «денний». Термін *піддон* дореволюційні українські словники не фіксують. Можливо, його запозичено з російської мови. Проте не виключається, що й російське й українське слова є продовженням давньоруського *под(ѣ)дѣнѣ*. У білоруській мові звичайним є демінутив *дзєнца* ← *дѣньце* (але *донная вуда* «донна вудка»).

Сучасні ареали слів-континуантів з давнім коренем *дѣно* (*донце*, *доньшко*) і його пізнішою видозміною *дѣно* (*дѣнце*, *дѣньшко*; *денце*; *дзєнца*), очевидно, в головних рисах відбивають давню географію досліджуваних форм. Можливо, не випадково варіант епіграфіми *дѣнѣ* найчастіше трапляється на печатях, знайдених на території нинішнього поширення російської мови, а *дѣнѣ* і подібні — на терені функціонування української та білоруської мов. Цілком імовірно, що особи, які наносили текст на матрицю печатки, пов'язували першу словоформу з прислівником «всередині», внаслідок чого могли з'явитися орфографічні варіанти *дѣнѣ* — *дѣнѣ*.

Ф. П. Філін допускає наявність у праслов'янській (а пізніше — в давньоруській) мові прикметника **дѣпъ* → **дѣпъ* «глибокий, внутрішній», похідного від основи **дѣпъ* → **дѣпъ*. «У такому разі, — пише він, — *дѣньслово* являло б собою нормальну сполуку прикметника й іменника з буквальним значенням «глибоке, внутрішнє слово». Однак важко було б припустити в цій сполучі буквальний зміст. Найприродніше тут убачати переносне значення «потайний, скритий», як і пропонує Б. О. Рибаків»²⁶. Ф. П. Філін вважає, що варіант *дѣнѣслово*, з прислівником *дѣнѣ* в першій частині, є своєрідним граматичним осмисленням поєднання *дѣньслово*, яке стало архаїзмом, не властивим живому давньоруському мовленню, але і в цій формі продовжувало зберігати семантику — «таємне, потайне, скрите (єсть), слово». Однак у гіпотезі Ф. П. Філіна, з погляду історії мови, є одне вразливе місце: прикметник мав би узгоджуватися з іменником у роді, отже, слід би чекати вихідну форму *дѣнѣслово*. Щоправда, можливо, колись існував невідомий прикметник на *-ѣ* — *дѣнѣ* (порівняно подібні прикметники, наприклад, *свободѣ* «вільний»).

Та в першому члені напису може йтися не тільки про прислівник, що виник через адвербіалізацію форми місцевого відмінка іменника *дѣно* (*дѣно*). Дериватом праслов'янського утворення *дѣно* ← *дѣпно* був термін *дѣпа* ← *дѣпна*. На жаль, континуанти його в давніх і нинішніх слов'янських мовах не дають однозначної відповіді на запитання, якою була первісна семантика лексеми, порівняймо: старослов'янське *дѣна* «подагра», болгарське *дѣна*, *дѣнава* «надута; що важко дихає, (про вівцю)», сербо-хорватське *дна* «хвороба суглобів, артрит», словенське заст. *дна* «кишечні коліки», старочеське *дна* «хвороба суглобів», «кишечні коліки», чеське *дна* «хвороба суглобів», словацьке *дна* «хвороба суглобів», польське *дна* «артрит, ломота в кіст-

²⁴ Словарь русских народных говоров. — М., 1971. — Вып. 7. — С. 353, 351.

²⁵ Желехівський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словар. — Львів, 1886. — С. 197; Українсько-російський словник. — К., 1961. — Т. 1. — С. 440.

²⁶ Філін Ф. П. Указ. стаття. — С. 322.

ках», російське *дна* «плоский глист»²⁷ й українське діалектне *дна* «м'ятка»²⁸; закарпатське діалектне *денчѣнка*, *денчѣвка*, *динчѣлка* «два-надцятипала кишка у тварин»:

Засвідчений давньоруськими пам'ятками термін *дѣна* (*дѣна*); звичайно тлумачиться «ломота в кістках»²⁹: [Володимир Галицький] ре(ч) [е] шле тѣ нѣкто м ѡудари за плече. и не може с того мѣста ни мало поступити. и хотѣ летѣти. и ту подхытиша подѣ руцѣ. и несоша и въ горенку. и вложиша и въ оукропѣ и молв ѡ хуть яко *дна* есть. подѣступила...³⁰.

Назва хвороби *дна* фіксується й староукраїнськими текстами: розслаблень д(ь)ною зламаны (Пересопницьке євангеліє 1556—1561 рр., с. 229). Як зазначалося, в українських говірках *дна* зустрічається із семантикою «м'ятка»³¹. Не виключено, що давній корінь *дѣна* містять у собі українські деривати *судом* «корчі, судорога», *судомити* «корчити судорогою», «ломити», тобто тут можна виділити префікс *су-* (як і в *су-дорога* ← *су-дрога* ← *су-дрѣга*, пор. *дрижати*, рос. *дрожать* ← *дрѣжати*) й корінь *дѣн-а*, в якому наголошений *ѣ* перейшов у *о*, а *н* унаслідок деетимологізації кореня перейшов у *м*. Назва хвороби, мабуть, лежить в основі назв рослин *донник* «буркун» (*Melilotus Adans.*)³², *денниця* «калган» (*Tormentilla erecta*)³³.

Слід звернути увагу на те, що в XI—XIII ст. люди боялися хвороби *дѣна* і для відведення її забобонно носили на собі амулети-«змійовики» з написом-заклинанням. На одному з амулетів виступає й слово *дѣна*³⁴.

Отже, *дѣнѣ* (*дѣнѣ*) може бути формою давального або місцевого відмінків досліджуваного терміна. Однак ймовірність того, що печатка привішувалась до пергаменту, на якому написано заклинання проти хвороби: [противу] *дѣнѣ/слово*, — дуже мала.

Однак і цим не вичерпується можливість інтерпретації початкової частини епіграфіми. Варіанти *дѣнѣ-слово*, *дѣнѣ-слово*, *дѣнѣ-слово* дають підставу шукати в ній дієслівний корінь *дѣти* (*дѣяти*) ← праслов'ян. *deti* (*dejati*) «діяти», що мав у давньоруській мові ряд дериватів з різними значеннями — *вѣдѣти*, *вѣздѣти*, *одѣти* та ін.³⁵

У зв'язку з розшифруванням напису необхідно підкреслити одне старовинне значення дієслова *дѣти* (*дѣяти*) — «говорити, казати»: повѣдають быти аще кто *дѣет(ь)* (в інших списках — *дей*, *дій*) в нашу вѣру ступи(т) то паки оумрѣ [вѣ]станеть («Повість временних літ») ³⁶, аже *дѣеши* ты мои еси ѡць а ты мои и снѣ оу тебе ѡ(т) ца нѣту а оу мене сна нѣтуть; [Изяславъ] ... то има повѣдаше. ѡже на нь хотѣть поити Киеву Стославъ же ѡговичъ слаше к нему река ... аже *дѣеши* хотѣть на ма поѣхати. а иже поѣдуть на та... (Київський літопис) ³⁷. Очевидно, в давньоруській мові це значення архаїзувалося, тому дієслівні форми почали виконувати роль частки, що вказує на чуже мов-

²⁷ Этимологический словарь славянских языков: Праoslavянский лексический фонд / Под ред. чл.-кор. АН СССР О. Н. Трубачева. — М., 1978. — Вып. 5. — С. 173.

²⁸ Желехівський Є., Недільський С. Назв. праця. — С. 187.

²⁹ Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. — Т. 1. — С. 767—768.

³⁰ Полное собрание русских летописей. — М., 1962. — Т. 2 (Ипатьевская летопись). — С. 463.

³¹ Желехівський Є., Недільський С. Назв. праця. — С. 187.

³² Меркулова В. А. Очерки по русской народной номенклатуре растений. — М., 1967. — С. 85—86.

³³ Етимологічний словник української мови. — К., 1985. — Т. 2. — С. 110, 33.

³⁴ Лихачев Н. П. Указ. статья. — С. 133 (рис. 65).

³⁵ Історія української мови: Лексика і фразеологія. — К., 1983. — С. 98—99.

³⁶ Полное собрание русских летописей. — М., 1962. — Т. 1 (Лаврентьевская летопись). — М., 1962. — С. 106.

³⁷ Полное собрание русских летописей. — Т. 2 (Ипатьевская летопись). — С. 418, 499.

лення: рече бо *дѣи*. Игорь помануть азъ грѣхы своя³⁸. Уже в найраніших власне українських пам'ятках форми дієслова *дѣти* «говорити», зазнавши деетимологізації та фонетичної деструкції, перетворюються на частку *дѣи* (*деи*), яка вказує на те, що йдеться про передачу чужого мовлення, особливо прямої мови: Жаловаль ся намъ: привернулъ *дей* еси его къ конокормству (грамота 1389 р.), мыслачи. не хочю *дей* ни пити, ни ясти (Четья 1489 р.) тощо³⁹. Те ж саме спостерігаємо в староросійській (*дѣ, де, дѣи, деи*)⁴⁰ та старобілоруській (*деи, дзеи*)⁴¹ мовах (порівняймо сучасне російське *де*, українське діалектне *д'і*).

Звукової деструкції дієслово зазнало й у старопольській мові — *dzie* «каже»⁴². Порівняймо також вживання дієслова *творити* із значенням «говорити про щось»: но есть ми весть. ажь Всеволодь свать мой всълъ на конѣ ... *творятъ* ми какоже сѣ оуже совокоупилъ сѣ братомъ моимъ...⁴³ і дієслово *росправити* «повідомити, розповісти»: Иванко ... иде къ кнзю Ростиславу и пришедшу ему Смоленську и росправивъ всѣ рѣчи кнзю своему Ростиславъ же посла сна...⁴⁴, тобто вживання з семантикою говоріння дієслів узагальненої дії *творити* «робити, здійснювати», *правити* «керувати, здійснювати та ін.»⁴⁵.

Перевага написів із голосними переднього ряду *ь, е* після *д*, очевидно, вказує на первісність палатальності приголосного, отже на *ѣ* після нього.

У досліджуваному давньоруському написі на печатах може бути відображений віддієслівний (точніше віддієприкметниковий) іменник *дѣньє* «говоріння, мова, промова, річ (заст.)». Етимологи реконструюють іменник дії *дѣнь* (жін. рід), *дѣньє* (серед. рід) праслов'янської мови⁴⁶. Звичайно, лексемі не чуже було й значення «мова, мовлення, говоріння».

Твердої впевненості в тому, що на печатах типу «дѣньєслово» в першому члені напису ховається іменник *дѣньє* «діяння, дія», «мова, промова, слова, говоріння», немає, бо в жодному з варіантів епіграфіки не спостерігаємо повної, виразної форми цього слова. Проте різноманітність написань може вказувати на деетимологізацію цього іменника і намагання реетимологізувати (осмислити) корінь його — на основі співзвучного *дѣньѣ* (*дѣньѣ*).

Буква *ѣ* в легендах досліджуваних печатей повністю вміщена в рядку, мачта її не підіймається над іншими літерами. Таке її зображення типове для XI—XII ст.

Та як би не етимологізувати перший елемент легенди печаті, орфографічні варіанти з взаємозаміною *ѣ, ь, ѣ, е* — аж чотирьох букв-звуків — не дозволяє відносити напис до кінця XI ст. і самий початок XII ст.

Написання *є* на місці етимологічного *ѣ* чи навпаки трапляються в давньоруських пам'ятках XI ст. — початку XII ст. й пізніше⁴⁷, тому надійним датуючим елементом у тексті бути не можуть.

Датуючу вагу має поплутання *ь* з *є* та *ѣ* з *о*, що з'явилося після вокалізації сильних *ь, ѣ*, яке засвідчується приблизно з середини XII ст. Написання *ь, ѣ* замість *є, о* або *є, о* на місці закономірних *ь, ѣ* у давньоруських пам'ятках фіксується з другої половини XII ст. і особ-

³⁸ Там же.— С. 643.

³⁹ Історія української мови: Морфологія.— К., 1978.— С. 477—478.

⁴⁰ Словарь русского языка XI—XVII вв.— М., 1977.— Вып. 4.— С. 196—201.

⁴¹ Гістарычны слоўнік беларускай мовы.— Мінск, 1987.— Вып. 8.— С. 20.

⁴² ResceK S. Podręczny Słownik dawnej polszczyzny.— Wrocław etc., 1968.— S. 84.

⁴³ Полное собрание русских летописей.— Т. 2.— С. 697.

⁴⁴ Там же.— С. 503.

⁴⁵ Срезневский И. И. Указ. соч.— Т. 2.— С. 934—936; Т. 3.— С. 1345.

⁴⁶ Этимологический словарь славянских языков.— Вып. 5.— С. 12.

⁴⁷ Див., наприклад: Історія української мови: Фонетика.— К., 1979.— С. 239—240.

⁴⁸ Історія української мови: Фонетика.— С. 180; Колесов В. В. Историческая фонетика русского языка.— М., 1980.— С. 117.

ливо з початку XIII ст.⁴⁸ Отже, молівдовули з написаннями *деньслово*, *дьмьслово*, на нашу думку, не можна датувати ранішим, ніж друга половина XII ст., часом.

Подібних висновків дійшов і Ф. П. Філін, який, зокрема, писав: «Щодо написань типу *ден-*, *дѣн-* замість *дѣн-*, то вони в південних давньоруських пам'ятках починають з'являтися не раніше другої половини XII ст., а на півночі стають звичайними лише із середини XIII ст.»⁴⁹

На другу половину XII ст. чи пізнішу добу вказує й написання *денестдово*, адже гіперизм (надправильна форма) *стлово* відповідно до *сдово* міг виникнути внаслідок помилкового прагнення відновити групу приголосних *стл* ← *стѣл*, яка після занепаду зредукованого *ь* спрощувалася в *сл* (пор. *сѣчастѣльвыи* → *щасливий*). З таким написом маємо одну-єдину печатку, і не виключено, що перед нами — невмілий фальсифікат.

Лише дві можливості для тлумачення дає другий член досліджуваного напису — *слово*.

Досі загальноприйнятою була думка про те, що в епіграфемі вживається іменник *слово*. Сучасні лексикографи в давньоруських текстах XI—XIII ст. виділяють у нього цілу низку значень: 1. «висловлювання; те, що сказане; вислів; промова», «чутка; звістка»; 2. «розповідь, повісткування», «назва одного з видів літературних творів»; 3. «манера висловлюватися»; 4. «послання, грамота, лист»; 5. «порада, веління»; 6. «свідчення»; 7. «закон, заповідь; учення»; 8. «одиниця мовлення, яка виражає поняття» та ін.⁵⁰ Як зазначалося вище, дослідники вітчизняної історії допускають, що в написі на печатці лексема *слово* виступає із семантикою «повідомлення, сповіщення, розпорядження»⁵¹. І в контексті їхнього розуміння епіграфемі таке пояснення логічне.

Проте другий член напису можна пояснити інакше. Дуже ймовірно, що в епіграфемі представлена форма середнього роду називного відмінка однини присвійного прикметника — *сѣловѣ*, *сѣлова*, *сѣлово*, утвореного від іменника *сѣлъ* «посол, посланець; особа, що виконує доручення; довірена особа, вісник»⁵². Назва *сѣлъ* — типова давньоруська. Показовим у цьому відношенні є «Повість временних літ», в якій раз ужито *посоль* і 30 разів — *сѣлъ* (звичайно в XI—XIII ст. поширене було також найменування *посѣлъ*)⁵⁴. У слабкій позиції — перед звуком повного утворення — редукований *ѣ* занепав. Тому закономірно видається форма присвійного прикметника *слово* — «послове; що належить послові, має відношення до посла» (порівняймо численні форми типу *сла* ← *сѣла* «посла», *сли* ← *сѣли* «посли», щоправда, в списках XIV і XV ст. давньоруських текстів XI—XIII ст.)⁵⁵.

Виходячи з викладеного вище, можемо реконструювати первісне звучання й значення тексту, нанесеного на буллу: *дѣнь сѣлова* або *дѣнь сѣлово* — «річ посла; те, що говорив посол». Очевидно, протягом дуже тривалого часу (можливо, упродовж століть) вираз цей функціонував усно й на час фіксації його на печаті частково або зовсім деетимологізувався, а втративши лексичну прозорість, зазнавав різних фонетичних мутацій і змінився до невпізнання. Немає сумніву в тому, що в найдавніший період східнослов'янські княжі послы передавали повідомлення усно.

⁴⁹ Філін Ф. П. Указ. статья.— С. 322.

⁵⁰ Словарь-справочник «Слова о полку Игореве» / Сост. В. Л. Виноградова.— Л., 1978.— Вып. 5.— С. 166—172.

⁵¹ Лихачев Н. П. Указ. статья.— С. 29. Пор.: Рыбаков Б. А. Древняя Русь...— С. 319.

⁵² Срезневский И. И. Указ. соч.— Т. 3.— С. 741; Кочин Г. Е. Материалы для терминологического словаря Древней России.— М.; Л., 1937.— С. 268—269.

⁵³ Творогов О. В. Лексический состав «Повести временных лет».— Киев, 1984.— С. 112, 137.

⁵⁴ Срезневский И. И. Указ. соч.— Т. 2.— С. 1278—1279.

⁵⁵ Срезневский И. И. Указ. соч.— Т. 3.— С. 741.

Прикладом того, як переказувано слова князя, є збережений у «Повісті временних літ» договір київського князя Святослава з візантійським імператором, укладений 971 р. через його послів: ... Црь же радъ бы(с) [и] повель писцю писати вса рѣчи Стославль на харатью. нача глти соль вса рѣчи. и нача писецъ писати... гла сице ... Азь Стославъ. князь Рускии. якоже клѣхъсѧ. и оутвержаю на свѣщанъхъ семь роту свою. хочю имѣти миръ и свершену любовь со... црмъ Гречскимъ...⁵⁶. Навіть при розвинутій писемності зберігався звичай усного переказування княжих «річей», як про це свідчать давньоруські літописі⁵⁷. Б. О. Рибаків припускає, що в XII ст. терміном *рѣчь* за традицією називали княжий дипломатичний лист⁵⁸.

Передані через послів усні повідомлення князів після передачі їх адресатам фіксувалися на письмі. Інакше вони ніколи не потрапили б на сторінки літописів. Таємність, конфіденційність послання, «річі» князів чи інших осіб найкраще зберігали свою секретність тоді, коли вони передавалися усно. Але щоб пізніше не виникали сумніви, суперечки навколо того, чи точно посол передав «річ» — пряму мову автора повідомлення — слова посла, мабуть, записували та скріплювали печаттю, на якій з одного боку зазначалось, що це — *дѣньє сѣлово* — *дѣньє слово* і под. — «мова посла», не грамота князя, а з другого боку містилося зображення святого — патрона, ім'я якого носив відповідний князь чи вельможа-посол.

Отже, припускаємо, що буллою *«дѣньєслово»* скріплювалося записане мовлення посла, який мав дослівно передати висловлювання адресанта, особливо таємне його повідомлення.

Історико-мовний аналіз тексту переконує в тому, що він функціонував принаймні протягом XI ст. — другої половини XII ст. чи навіть на початку XIII ст.⁵⁹ Повна деетимологізація першої частини виразу сталася, очевидно, внаслідок тривалого живання його в усному мовленні ще до офіційної християнізації Русі.

Одержано 06.06.89.

Традиційно вважається, що моливдовулами *дѣньєслово* скреплялись секретні повідомлення. Казалось би, висчерпана вся можливість трактовки тексту *дѣньєслово* на древнеруських свинцевих печатах, а вместе с тем и объяснения назначения булл. Детальный лингвистический анализ дает возможность выдвинуть новые прочтения легенды и другие объяснения печатей. Не исключено, что первоначальное звучание легенды было *дѣньє сѣлово* («речь, язык посла; то, что говорил посол»), и указанными моливдовулами скреплялась запись того, что говорил от имени адресата посол, для устранения недоразумений. Особенности языка надписи указывают на то, что исследуемые вислые печати употреблялись по крайней мере с конца XI в. до XIII в.

* * *

⁵⁶ Полное собрание русских летописей. — Т. 2 — С. 72.

⁵⁷ Лихачев Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. — М.; Л., 1947. — С. 100—144; Сахаров А. Н. Дипломатия Древней Руси: IX — первая половина X в. — М., 1980. — С. 117; Франчук В. Ю. Киевская летопись: Состав и источники в лингвистическом освещении. — Киев, 1986. — С. 109—132.

⁵⁸ Рыбаков Б. А. Древняя Русь... — С. 317.

⁵⁹ Пор.: Филин Ф. П. Указ. статья. — С. 322.